

De verwarring van links

1968-2018

Voor Julia

De verwarring van
links
1968-2018

Hans van Zon

Schrijver: Hans van Zon
Omslagontwerp: Bert Holtkamp
Brave New Books 2018
ISBN:9789402174045

© hans van zon

Contact: hansvanzon@hotmail.co.uk

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, door middel van druk, fotokopie, geautomatiseerde gegevensbestanden of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever

Inhoud

Voorwoord	7
1.Introductie	8
2.De dubbelzinnige erfenis van 1968	13
Individualisering en het publieke goed	19
3.Het postmoderne moeras	27
Identiteitspolitiek	43
4.Cultuur van politieke correctheid en vrijheid van meningsuiting	59
5.Multiculti en wat een samenleving bijeenhoudt	64
Cultuur oppervlakkig?	65
Gelijk(w)aardigheid van culturen	72
Diversiteit een probleem of een zegen?	81
Het neutraal liberalisme en de natiestaat	88
6.De heimelijke omarming van het neoliberalisme	94
De Derde Weg	102
7.Financialisering van de semipublieke en publieke sector	117
8.Linken, vrijheid voor kapitaal en de Europese Unie	128
9.Linken, vrijheid voor kapitaal en globalisering	139
10.Soevereiniteit en grenzen achterhaald?	145
Grenzen en nationale cohesie	145
Linken en immigratie	153
11.De kosmopolitische liberaal en de humanitaire oorlog	166
12.Linken en geopolitieke realiteiten	188
13.Linken en de strijd voor democratie	195
14.Parallellen tussen postmodernisme en neoliberalisme	201
15.Nieuw links en het populisme	208
16.Socialisme?	220
17.Conclusie	229
Literatuur	236

Schema 1 Kenmerken van het postmodernisme	57
Schema 2 Nederlandse linkse partijen en militaire conflicten	170
Schema 3 Nieuwe scheidslijnen in Europa	217
Schema 4 Populistisch links en rechts	218
Schema 5 Waarover door centrumlinks niet gesproken wordt	227
Schema 6 De ideologische ommekeer bij centrumlinks	234
Grafiek 1 VS: productiviteit en gemiddeld reëel inkomen	100
Grafiek 2 Nederland: reëel beschikbaar inkomen per hoofd van de bevolking	101

Voorwoord

De aanleiding tot het schrijven van dit boek is het gegeven dat in de talloze studies over de neergang van centrumlinks er weinig of geen aandacht is voor veranderingen in de dominante ideologie binnen centrumlinks. Kritiek op de neoliberale wending mist veelal diepgang, het verband tussen de opkomst van het postmodernisme en het nieuwe linkse gedachtegoed, zoals identiteitspolitiek en het cultuurrelativisme, wordt vaak niet gelegd en wat de internationale betrekkingen aangaat is er weinig kritiek op het liberale kosmopolitisme en het humanitaire interventionisme. Vanuit een cultuurhistorisch perspectief en in de context van de transformatie die het westers kapitalisme de afgelopen vijftig jaar heeft ondergaan worden de beleidsmatige en ideologische wendingen van centrum links beschreven. Mijn boek wijst uit dat centrumlinks de institutionele voorwaarden voor de ontwikkeling van de welvaartsstaat, voor zover die tot ontwikkeling kwam, nooit begrepen heeft en mede daardoor de afgelopen veertig jaar meegeholpen heeft met de afbraak van die voorwaarden.

Met dit boek hoop ik een bijdrage te leveren aan een herleving van de sociaaldemocratische beweging.

Mijn dank gaat uit naar Jos van Dijk, Marten van Meurs en Kees van der Pijl voor hun commentaar.

Hans van Zon

1. Introductie

“Het lijkt erop dat God de hoorn van de haak heeft gelegd en de tijd raakt op”

Arthur Koestler

De Partij van de Arbeid tuimelde in 2017 van 38 naar 9 zetels. In 1977, op het electorale hoogtepunt, had de PvdA nog 53 zetels. Ook elders in het Westen leden sociaaldemocratische partijen verliezen, in het bijzonder na de financiële crisis van 2008.¹ Dat is merkwaardig omdat de sociaaldemocratie toen in open doel leek te kunnen schieten. In 2008 leek het westerse kapitalisme in een diepe crisis te verkeren en vele banken moesten met gemeenschapsgeld gered worden. Er was sprake van een verdiepte tegenstelling tussen kapitaal en arbeid, met toenemende inkomensongelijkheid en werkloosheid. Alhoewel het neoliberalisme, met zijn ideologie van zelfregulerende

¹ De Tweede Kamerverkiezingen van maart 2017 brachten in Nederland linkse partijen (PvdA, GroenLinks en Socialistische Partij) 23,8 percent van de stemmen. Als we de Partij voor de Dieren bij links rekenen komt het aandeel op 26,9 percent. Alleen in 1994 en 2002 was het resultaat voor links zo slecht, toen scoorden de linkse partijen ongeveer 25 percent. Ook de organisatiegraad bij de vakbonden nam sterk af, zowel in Nederland als in de meeste andere westerse landen. De electorale steun voor de sociaaldemocratie nam tussen 2001-08 en 2008-17 af van gemiddeld 23,2 naar 18,2 percent in Centraal-Europa (Nederland, België, Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk), van gemiddeld 36,3 percent naar 21,4 percent in Zuid-Europa (Griekenland, Italië, Spanje, Portugal) en van gemiddeld 26,9 naar 24 percent in Noord-Europa (Verenigd Koninkrijk, Denemarken, Zweden, Finland).(Social Europe, 17 juli 2017)

markten, leek te falen, werd na 2008 een neoliberale politiek overal in de westerse wereld verscherpt doorgevoerd, nu in het kader van een bezuinigingspolitiek. De financiële sector versterkte zelfs zijn invloed en de welvaartsstaat, voor zover die nog bestond, werd verder uitgehoud. Ook het toenemende bewustzijn van een wereldwijde ecologische catastrofe had de kiezers naar links kunnen leiden.

Er zijn intussen vele analyses gemaakt van de crisis van de sociaaldemocratie. De traditionele arbeidersklasse kromp en nieuwe arbeidsverhoudingen maakte onderlinge solidariteit moeilijker. Ook was er de late erkenning van een aantal problemen van de multiculturele samenleving en het idee dat er geen alternatief meer was voor het kapitalisme, vooral na de ineenstorting van het 'reëel bestaande socialisme' met de val van de Berlijnse Muur (1989).

Weinigen leggen een verband met de veranderde aard van het kapitalisme, met de transformatie van het nationale kapitalisme van de jaren 1945-75, met onder andere controles op het internationale kapitaalverkeer, tot het geglobaliseerde kapitalisme waarin het kapitaal alle vrijheid heeft zich over de grenzen te bewegen, eventueel naar belastingparadijzen, terwijl de factor arbeid nationaal georganiseerd bleef en vleugellam gemaakt werd. Het zijn echter juist sociaaldemocratische partijen geweest die aan die toenemende vrijheid van kapitaal, in het kader van neoliberale globalisering en EU-integratie, hebben bijgedragen. De veronderstelling was dat die veranderingen onontkoombaar waren in een in toenemende mate onderling afhankelijke wereld waarin grenzen er minder toe zouden doen. Voor zover er nu in sociaaldemocratische kring kritiek geuit wordt op het neoliberalisme gaat dat veelal niet verder dan symptomen zoals groeiende inkomensongelijkheid.

Op het vlak van internationale verhoudingen is er de verbreiding van het liberaal kosmopolitisme en de bagatellisering van nationale soevereiniteit en grenzen. Er is van de kant van de sociaaldemocratie ook de steun voor humanitaire oorlogen, waarbij door middel van gemanipuleerd nieuws en het opwekken van empathie met slachtoffers van verkeerde regimes, oorlogen gerechtvaardigd worden. De invasie in Irak en de *regime change*-operatie in Libië, door centrumlinks ondersteund, zijn voorbeelden.

Weinigen leggen voor wat betreft de crisis van de sociaaldemocratie het verband met ideologische veranderingen die zich de afgelopen vijftig jaar binnen centrumlinks hebben voltrokken. Er is een verband tussen de studentenrevolte van 1968 en de postmoderne filosofie, die in de daaropvolgende decennia populair werd, aan de ene kant, en aan de andere kant de identiteitspolitiek en het cultuurrelativisme die nu door velen aan de linkerkant omarmd worden. Ook is er een verband tussen 1968, het zich verbreidende individualisme, de toenemende afkeer van de staat en autoriteit, de neergang van het publieke goed en het neoliberalisme, dat in de vorm van de Derde Weg door de sociaaldemocratie geaccepteerd werd.

Naast de verschuivende maatschappelijke context en ideologie is er ook het veranderde karakter van de sociaaldemocratie. Van volkspartijen transformeerden sociaaldemocratische partijen in verkiezingsmachines rondom een leider. Die partijen werden steeds meer gedomineerd door hoogopgeleiden. Centrumlinkse partijen hielden op deel uit te maken van een brede progressieve beweging die niet alleen vakbonden omvatte, maar ook media, sport- en muziekverenigingen. De arbeiders raakten op drift en zochten voor een deel hun toevlucht bij extreemrechts. Dit geheel van factoren

maakt de zoektocht naar oorzaken van het electorale falen van centrumlinks gecompliceerd.

De verwarring wordt nog groter als we standpunten van centrumlinkse partijen nu en vijftig jaar geleden vergelijken. Toen keerden zij zich tegen massa-immigratie, nu staan diezelfde partijen daar positief tegenover. Vroeger, in het tijdperk van het nationale kapitalisme, was er verzet tegen vrijhandel, nu bepleiten centrumlinkse partijen veelal vrijhandel. De aandacht van centrumlinks verschoof van sociaaleconomische problemen naar culturele vraagstukken. Het hele idee van wat links en rechts is verschoof. Velen, onder wie de Franse president Macron, zeggen dat de tegenstelling tussen links en rechts achterhaald is.² De tegenstelling tussen traditionele en populistische politieke partijen zou belangrijker zijn geworden.

Hier wordt betoogd dat het electorale falen van centrumlinkse partijen in het Westen in hoge mate te wijten is aan een ideologische ommekeer³, in de richting van een postmodern sociaalliberalisme, dat zich de afgelopen vijftig jaar voltrokken heeft. De daaruit voortvloeiende politiek leidde ertoe dat een groot deel van de traditionele achterban zich van centrumlinks vervreemde. Het verband tussen ideologie, politieke programma's en beleid is gecompliceerd. Politieke

² Ook Anthony Giddens, de ideoloog van de Derde Weg, vond dit. Zie zijn 'Beyond Left and Right: the Future of Radical Politics' (1994).

³ Ideologie wordt hier gedefinieerd als een geheel van ideeën over de mens, menselijke relaties en de inrichting van de maatschappij dat leeft binnen een maatschappelijke groep. Deze ideeën verschuiven heel geleidelijk en vaak onopgemerkt.

partijen doen niet aan filosofie en houden zich nauwelijks, met enige diepgang, bezig met de relaties tussen individu, samenleving en staat. Toch worden actoren binnen de sociaaldemocratie bewogen door vaak niet uitgesproken en niet bewuste vooronderstellingen aangaande die relaties. Dit boek probeert meer helderheid te scheppen in de verschuivende configuraties tussen deze door ideologieën bepaalde vooronderstellingen en politieke praktijk.

In dit boek staan centrumlinkse partijen centraal, in West-Europa en de Verenigde Staten, met bijzondere aandacht voor Nederland.⁴ De focus ligt op ideologische verschuivingen, die gezien moeten worden in een veranderde tijdgeest. Met name de jongerenbeweging van de jaren zestig had een bepalende invloed.

⁴ Dit betekent voor West-Europa de sociaaldemocratie en voor de Verenigde Staten de Democratische Partij

2. De dubbelzinnige erfenis van 1968

“Het was een generatie geboren zonder navelstreng.....”

A. Koestler

De diepgaande maatschappelijke veranderingen die zich de afgelopen vijftig jaar in het Westen voordeden vallen moeilijk te herleiden tot één oorzaak. Er zijn de economische veranderingen, samengevat in de neoliberale revolutie, die de verhouding staat-maatschappij en de wereld van het werk diepgaand hebben veranderd. Er zijn ook technologische veranderingen, met name in de sfeer van informatie en communicatietechnologie. De wereld werd kleiner, sneller en onzekerder. Er is ook een verandering in mentaliteit. De overheersende consensus op het vlak van cultuuruitingen, seksuele praktijken, huwelijk, religie en de verhouding individu en maatschappij is grondig gewijzigd. De culturele veranderingen worden meestal als progressief gewaardeerd. Rechts beweert vaak dat links de cultuurstrijd van de afgelopen decennia heeft gewonnen. Rechts verwijst dan naar de erfenis van de generatie van 1968. Rechts zou dan de economische strijd hebben gewonnen.

De libertaire revolutie van de jaren zestig had diepgaander veranderingen op microniveau dan de meeste grote politieke revoluties. Bijvoorbeeld, de Franse Revolutie had ook drastische veranderingen laten zien op maatschappelijk en cultureel vlak, maar deze omwenteling werd korte tijd later gevolgd door een restauratie,

vooral op het microniveau.⁵ De libertaire revolutie van de jaren zestig had een veel diepgaandere uitwerking op de dominante mentaliteit.⁶

De revolutie van de jaren zestig werd gedragen door jongeren die zich materieel hadden losgemaakt van de oudere generatie. Een jongerencultuur was mogelijk gemaakt door materiële welvaart maar vooral door verminderde sociale controle van de oudere generatie. Meer jongeren gingen zelfstandig wonen en genoten van een van ouders onafhankelijk inkomen. Zij hadden het beter dan welke voorgaande generatie ook en hadden goede vooruitzichten (lage werkloosheid, tot begin jaren tachtig). Materiële onafhankelijkheid van de babyboomgeneratie maakte een vrij-zwevende jeugdcultuur mogelijk. Voor het eerst in de geschiedenis namen jongeren zichzelf, via de omweg van idolen die leeftijdgenoten waren, tot voorbeeld. Dit maakte de breuk met de traditie mogelijk.

De uitdrukking van de rebellie van de jaren zestig was heel divers: van hippies, new age en rock-'n roll tot en met studentenprotesten. Een gemeenschappelijke noemer was dat de beweging zich richtte tegen de traditie als zodanig, op elk gebied. Het was een antiautoritaire revolutie die zich richtte tegen het geheel van overlevering van tradities en geloofssystemen van voorgaande generaties. De revolutie bracht een tegencultuur voort die zich tegenover de traditionele cultuur stelde zonder een duidelijk

⁵ Een uitzondering betreft de Oktoberrevolutie in Rusland die dominante mentaliteit en instituties grondig veranderde. Dit gebeurde met grof geweld. In de loop van enkele decennia veranderden zeden en gewoonten diepgaand. Dit verklaart misschien het opkomende sociaal conservatisme in het postcommunistische Rusland.

⁶ De *roaring twenties* waren een voorloper van de culturele revolutie van de jaren zestig en zeventig. Maar die beweging had een minder diepgaande uitstraling, en bleef met name beperkt tot de sfeer van vermaak en de kunsten.

alternatief te geven. Het experimenteerde met nieuwe samenlevingsvormen. Het motto was een onbeperkte wilsvrijheid voor het individu. De culturele revolutie sinds de jaren zestig betekende uiteindelijk de overwinning van het individu op de samenleving. Het activisme van de lange jaren zeventig dat eind jaren zestig begon met de Vietnamdemonstraties, eindigde begin jaren tachtig met de massale vredesdemonstraties.

Allerlei conventies en verboden werden als achterhaald gezien. Dat gold ook voor kleding: in de plaats van stropdas en mantelpak kwam informele of sjofele kleding.⁷ Volkse gewoonten werden respectabel. Tatoeages verspreidden zich van de onder- naar de middenklassen. Geen zinkend cultuurgoed meer maar een verspreiding van eerder als minder gewaardeerde gewoonten. Dit hing samen met de geringere rol van traditionele kaders van socialisatie, met name kerken, en de grotere rol van commerciële media (zie van Stokkum, pp 69-70). In Nederland verliep dit proces sneller dan in de buurlanden. Er ontstond in Nederland een opvallend sterke nieuwe consensus over opvattingen met betrekking tot sekse, seksualiteit en drugs terwijl conservatieve opvattingen zich met moeite konden doen gelden. Het eerder zo conformistische Nederland werd een voorloper op het gebied van abortus, euthanasie, pornografie, prostitutie en drugslegalisering. De snelle overgang van een van Europa's meest conservatieve samenlevingen (jaren vijftig) tot wat door sommigen een libertaire vrijstaat genoemd wordt is opmerkelijk. Dit had te maken met het feit dat de Nederlandse elite meedreef op de

⁷ Een treffend voorbeeld is de hipster die in de jaren negentig ontstond als een poging om aan de opgelegde massa-identiteit van modetrends en commercie te ontsnappen. De hipster kleepte zich bewust anti-modieus, in versleten, op tweedehands lijkende kleren waar hij graag wat extra's voor wilde betalen. De hipster wilde immers authentiek en uniek zijn.

progressieve golf. Die golf werd 'verend' opgevangen en de gehele samenleving leek in sociaal-cultureel opzicht naar links op te schuiven. Nederland was het eerste land ter wereld dat het homohuwelijk introduceerde (1 april 2001, Amsterdam). Nederland werd een natie van vrijgevochten 'anti-burgers' (van Stokkum, 2010, p. 146) die overigens steeds, in meerderheid, voor rechtse partijen bleven stemmen. Wat eerst tot een tegencultuur behoorde transformeerde langzaam naar een nieuwe, hippe, stedelijke cultuur van een professionele en creatieve klasse die zich in de elite integreerde.

Grenzen voor wat betreft ethiek, discipline, seks, cultuur en gedrag moesten opgerekt worden. Niets was meer heilig. Hoewel op het vlak van cultuur traditionele autoriteiten het onderspit delfden, kregen in de popcultuur middelmatige persoonlijkheden vaak een enorm gezag. Vooral acteurs, topmodellen, popmuzici en topsporters werden iconen. Er was sprake van ontvoogding. Het werd onder de radicalen verboden om te verbieden. Het individuele oordeel werd de maatstaf in laatste instantie. De greep van de kerken werd kleiner en de secularisatie werd alomvattend. De Verlichting, die in de achttiende eeuw een aanvang nam en beoogde het licht van de rede te laten schijnen over de duisternis van de traditie, bereikte aanvankelijk een kleine groep, vooral binnen de intellectuele elite. Sinds de jaren zestig bereikten kernideeën van de Verlichting de grote massa's van de bevolking. De dood van God werd een massaal fenomeen.⁸ Het had niet alleen gevolgen voor de kerken maar leidde ook tot de ondergraving van autoriteit in andere maatschappelijke geledingen.

⁸ Veel leidende figuren van de Verlichting, zoals Voltaire en Kant, geloofden in God. Maar atheïsme was altijd een belangrijke onderstroom van de Verlichting.

Met de vakbond voor soldaten bereikte die in Nederland zelfs het leger. Maar er was geen sprake van ontvoogding ten aanzien van de anonieme marktkrachten, minder zichtbare economische machten die het gedrag van zich autonoom wanende individuen manipuleerden. Sommige kapitalisten, zoals Richard Branson en Steve Jobs, kregen zelfs een voorbeeldfunctie. In hun manifest voor de Derde Weg (1998) vonden de sociaaldemocratische leiders Tony Blair en Gerhard Schröder dat we geslaagde ondernemers net zo zouden moeten vieren als voetballers en artiesten.

Traditionele belangenbehartigingsorganisaties zoals vakbonden en politieke partijen zagen in de meeste westerse landen al snel een leegloop.⁹ Deze ontworteling leidde tot een grotere kloof tussen bevolking en elite. Linkse politieke partijen hielden op deel uit te maken van een brede sociale beweging. Zij werden gemarginaliseerde instituties, vooral bedoeld om verkiezingscampagnes te organiseren. In het algemeen nam het belang van intermediaire instituties tussen volk en elite, waar ook de kerken toe behoren, af. Linkse politieke partijen werden in toenemende mate gedomineerd door leden van de grootstedse professionele en creatieve klassen die dicht stonden bij de nieuwe politieke en maatschappelijke consensus die als sociale basis de bourgeoisie en hogere middelklasse omvatte. Voor zover jongeren nog activist voor de goede zaak werden was dat vaak in semi-anarchistische bewegingen, zoals de krakersbeweging, Occupy en Indignados, waar spontaniteit en autonomie een belangrijke rol speelden, geheel in lijn met het opkomende individualisme en de afkeer van instituties.

⁹ Was in Nederland in 1960 6,6 percent van de volwassen Nederlanders lid van een politieke partij, in 2016 was dit slechts 1,6 percent. Het ledental van de PvdA daalde gin de periode 1978-2016 van 120000 naar 46000 (De Groene, 23 februari 2017).

Ondanks het vele gepraat over *civil society* gingen mensen steeds meer naast elkaar leven in plaats van met elkaar. Dit komt onder andere tot uitdrukking in de explosie van scheidingen en het groeiende aantal alleenstaanden.¹⁰ Er was ook een sluipende machtsverschuiving richting kapitaal, ondanks de groeiende mondigheid van de gemiddelde burger. De democratie werd met de neoliberale revolutie uitgehold, ondanks het feit dat bij de generatie van de jaren zestig democratisering hoog in het vaandel stond. Hobsbawm heeft het over een gigantische culturele revolutie sinds de jaren zestig, *“een buitengewone oplossing van traditionele sociale normen en waarden die vele bewoners van de ontwikkelde landen verweesd en ontheemd heeft achtergelaten”* (Hobsbawm, 1996). Alle vormen van niet-economische groepsbanden en groepssolidariteit werden ondergraven met de bijbehorende morele codes (Hobsbawm, 1995, p. 392).¹¹ Er kwam ook veel onzekerheid met betrekking tot gedragspatronen. Waren vroeger rollen voorgeschreven en daarmee verwachtingspatronen stabiel, nu is er in dit opzicht toenemende onzekerheid.

De culturele revolutie van de jaren zestig voltrok zich goeddeels onafhankelijk van wat linkse politieke partijen deden (in Nederland verkeerden deze altijd in een minderheidspositie). Aanvankelijk verzetten zij zich tegen die revolutie. De grote bewegingen van de jaren zestig en zeventig waren aanvankelijk goeddeels buiten de

¹⁰ Het aandeel eenpersoonshuishoudens in alle huishoudens steeg van 12,2 percent in 1960, via 17 percent in 1970 naar 38 percent in 2017 (CBS).

¹¹ In Nederland lijkt hiervan geen sprake te zijn. Het aantal leden en donateurs van maatschappelijke organisaties nam tussen 1980 en 2006 toe met 40 percent. Bij consumentenorganisaties bedroeg die toename 89 percent, bij organisaties die zich bezighouden met internationale hulp en solidariteit 83 percent, bij natuur en milieuorganisaties 444 percent (Wilterdink en van Heerikhuizen, 2012, p. 163).

gevestigde linkse politieke partijen tot ontwikkeling gekomen. Maar de generatie van de jaren zestig nam vooral in linkse politieke partijen de macht over ('de mars door de instituties'). Daardoor kon de cultuuromslag met links geassocieerd worden. Mede als gevolg van de veranderde sociale samenstelling van linkse partijen waren deze meer ontvankelijk voor het gedachtegoed van de jarenzestiggeneratie dan rechtse politieke partijen. Zo konden linkse intellectuelen zich de voorhoede wanen van een culturele revolutie waarvan ze zich de draagwijdte niet realiseerden. Ook kon de tegencultuur van weleer de cultuur van de elite worden. Noortje Thijssen (2012) beschreef hoe in Nederland de idealen van de linkse generatie van de jaren zestig, voor zover het om individuele ontplooiing ging, hegemoniaal werden, in de zin dat de meeste opiniemakers deze omarmden. De strijd voor sociale rechtvaardigheid daarentegen verdween naar de achtergrond.

Individualisering en het publieke goed

De in de jaren zestig geïnitieerde bewegingen leidden tot een uitgesproken individualisering. De individuele vrijheid werd langzaam maar zeker als de ultieme maatstaf voor maatschappelijke vooruitgang gebruikt. De nieuwe theologie van het individualisme verwierp alles wat in de verte maar op iets collectiefs leek als dwangmatig. Een collectieve identiteit werd door de ideologen van de 1968-generatie gezien als een samenzwering tegen het individu. Er ontstond een weerzin tegen een normatief conformisme maar in de plaats daarvan kwam een nieuw conformisme met voortdurend veranderende modes. Individuele autonomie werd niet als een individuele verovering maar steeds meer gezien als de natuurstaat van de mens buiten elke institutionele context om. Plichten ten aanzien van de gemeenschap perkten de individuele vrijheid in. Een

possessief individualisme, waarbij individuen de eigenaar zijn van hun eigen persoon en capaciteiten en daarom niets aan de gemeenschap verschuldigd zijn, werd wijdverbreid (zo zagen ook de Engelse filosofen Locke en Hume dit). In het bezit ligt de vrijheid van het individu. Daarom omarmden de sociaaldemocraten van de Derde Weg, op basis van ideeën van de filosoof Rawls, het concept van een *property owning democracy*. Vanuit dit perspectief moest het bezit van een eigen huis en aandelen bevorderd en gedemocratiseerd worden.

In de opbouwfase van het moderne kapitalisme heeft volgens Luc Ferry (1996) de moderne moraal gefungeerd als een religie van de gesecculariseerde plicht. Maar sinds de jaren zestig kwam het tijdvak van 'na de plicht' (p. 108). Het 'moeten' is geweken voor de lokroep van het geluk. "*Voor het eerst misschien in de geschiedenis van de mensheid moet de opoffering haar bron uitsluitend vinden in de mens zelf*" (Ferry, 1996, p. 110). De generatie van de jaren zestig stond een negatieve vrijheid voor waarbij het individu niet ondergeschikt zou moeten zijn aan wat voor beperking dan ook, in het bijzonder van de kant van de staat. Dit staat tegenover positieve vrijheid waarbij men zijn eigen meester is die invloed op zijn levensloop heeft (Guillebaud, 2005, p. 203). De door de generatie van de jaren zestig bewerkstelligde triomf van het individu bracht ook een veel minder beschermd individu voort, samenhangend met de neoliberale revolutie. Het individu werd meer bewierookt maar ook meer geëxploiteerd. Het werd vrijer maar in veel opzichten ook meer gevangen dan in voorgaande perioden. De kloof tussen de door de maatschappij aangestuurde verwachtingen en de realisering van die verwachtingen werd steeds groter. Het moderne individu heeft zich meer in de schulden gestoken, heeft hogere verwachtingen voor wat

betreft consumptiepatroon en relaties, is minder zeker van zijn baan, als hij/zij al een vaste baan heeft, en wordt op de werkvloer meer geconfronteerd met controlemanie. Het moderne individu leeft ook meer alleen.

Het nieuwe individualisme werd als iets vanzelfsprekend beschouwd. Dit was echter een typisch westers verschijnsel. Volgens Verbrugge (2004, p. 231) heeft *“de dominantie van de subjectiviteit in de Europese levenservaring als keerzijde precies deze tendens van de asociale zelfzucht.”* Guillebaud spreekt over een buitengewone ontologische en historische omwenteling die de overwinning bewerkstelligde van het ik over het wij (Guillebaud, 1999, p. 208). Maar Marx benadrukte dat het wezen van de mens geen abstracte zaak is, inherent aan het geïsoleerde individu, maar het geheel omvat van sociale relaties (ibidem, p. 303). Er ontstond een wijdverbreid gevoel te leven in een wereld waarin ieder individu is afgesneden van anderen, afgescheiden door een onzichtbare muur van de wereld ‘buiten’ (Wouters, 2007, p. 313). In toenemende mate werd het ik voorgesteld als een vaste substantie met duidelijke omtrekken.¹² Volgens Tony Judt (2010) had het individualisme van links noch respect voor een collectief doel noch traditioneel gezag. Het was immers zowel nieuw als links. In het kader van deze visie op de relatie tussen individu en maatschappij kon de publieke ruimte makkelijker ontmanteld en geprivatiseerd worden.

¹² Matsumoto (2000) beschrijft hoe in individualistische landen, zoals de Verenigde Staten en Nederland, het zelf als iets op zichzelf staand opgevat wordt, los van de sociale context, en hoe motivatie uitsluitend herleid wordt tot iets wat uitsluitend binnen de actor besloten ligt. Zelfwaarde wordt ontleend aan de uniekheid van het individu. Dit leidt al snel tot zelfoverschatting. Uit een Amerikaans onderzoek onder studenten bleek dat bij het vermogen goed om te gaan met anderen 0 procent vond dat hij/zij onder het gemiddelde zou scoren (p. 63). Bij een soortgelijk onderzoek onder Japanse studenten bleek dit *‘false uniqueness effect’* niet voor te komen.

De individualisering werd ook gestimuleerd door de differentiëring van de postindustriële maatschappij, waarbij wonen, werken, ontspanning en andere activiteiten in steeds meer verschillende sferen plaatsvonden. Door de differentiatie van levenssferen werden mensen steeds meer het knooppunt van verschillende subsystemen waardoor ze in zichzelf verdeeld raakten. Wat individualisering ook bevorderde was de transitie van 'standaardlevensloop' naar een 'geïndividualiseerde keuzebiografie' (Wilterdink en van Heerikhuizen, 2012, p. 226). Taylor (1996) heeft het over "*het principiële verzet van de moderne, onthechte rede tegen autoriteit*" (p. 239) en volgens hem roept "*moderne onthechting (...) ons daarentegen op tot een scheiding van onszelf door het zelf tot object te verklaren*" (p. 248). Socialisering door bredere collectieven verdween naar de achtergrond.

Natuurlijk zijn deze processen voor een deel onontkoombaar geweest en samenhangend met sociaaleconomische veranderingen. Maar deze ontwikkelingen droegen bij tot de toenemende neiging, ook binnen centrumlinks, de sociale natuur van de mens te ontkennen. Durkheim (1951) beweerde dat de mens van nature zich aan iets moet verbinden dat groter is dan hijzelf. Nu zijn er binnen de linkse beweging weinigen te vinden die zich zouden op willen offeren voor wat voor goede zaak dan ook. Het maatschappelijk geëngageerde individu verdween naar de achtergrond. Voor wat betreft het internationale domein verschoof het engagement van oorlogsvermijding naar mensenrechten.

Vele voormalige linkse activisten trokken zich na de jaren zeventig terug uit de politiek, vaak om 'zichzelf te vinden'. Een deel werd actief in cyberspace om daar een van politiek bevrijde vrije ruimte te creëren. Vele voormannen van Silicon Valley waren van de babyboom

generatie die in de jaren zestig politiek actief was. Zij onderscheidden zich door hun losse omgangsvormen en progressieve standpunten op cultureel gebied. Zij dachten met hulp van nieuwe technologieën nieuwe samenlevingsvormen te creëren buiten de staat om. Andere 1968'ers werden actief in one-issue bewegingen, zoals Artsen zonder Grenzen. Karakteristiek voor de linkse activisten uit de babyboomgeneratie was dat weinige zich met economische vraagstukken bezighielden. Impliciet gingen zij ervan uit dat het sociale vraagstuk in de ontwikkelde kapitalistische wereld min of meer opgelost was. Zij waren geobsedeerd door culturele vraagstukken.

Linkse partijen bewogen sinds de jaren zestig steeds meer in de richting van het (Angelsaksische) liberalisme. Het belang van collectieven werd minder, inclusief het belang van buitenparlementaire acties. Over de gehele linie vond een proces van demobilisering plaats. Binnen links werd individualisering in toenemende mate gesteld boven gemeenschapszin.¹³ Emancipatie werd in toenemende mate gezien als uiting van individuele zelfbestemming. Parallel aan de opkomst van het nieuwe individualisme werd de publieke ruimte kleiner, niet alleen door de privatisering van tal van publieke diensten en natuurlijke monopolies, zoals drinkwatervoorziening, en publieke diensten maar ook doordat het concept van de publieke ruimte verengd werd. Individualisering maakte ook de weg vrij voor pleidooien voor zelfredzame burgers en

¹³ Vanaf de jaren 2000 werd in Nederland expliciet individualisering als een probleem gezien, ook door centrumrechtse partijen. Dit beperkte zich tot retoriek en in de praktijk werd hier weinig aan gedaan. Het ging niet verder dan een oproep tot deelname aan de participatiemaatschappij.

calculerende consumenten. Falen werd steeds meer een teken van een individueel tekort, niet een maatschappelijk tekort.

Het idee verbreidde zich dat alleen door onafhankelijk van anderen te leven mensen vrijheid konden bereiken. Het individu moest zich bevrijden van door de maatschappij opgelegde normen en een nieuw zelf creëren. Dit uitte zich in een nieuwe visie op het instituut huwelijk. De complementariteit van de seksen stond centraal in de traditionele opvatting over het huwelijk en werd gezien als de enige mogelijkheid om nieuw leven te genereren en kinderen te laten opvoeden door de natuurlijke ouders.

Vanaf de negentiende eeuw kwam het idee naar voren dat de liefde tussen man en vrouw de basis zou moeten zijn van het huwelijk.¹⁴ Gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw werd het huwelijk gereduceerd van een geheiligde institutie tot een seculier en provisorisch contract tussen twee personen. De introductie van de pil hielp bij het ontkoppelen van huwelijk en seks alsook het banaliseren van seks.¹⁵ Praten over het gezin als hoeksteen van de samenleving wordt in progressieve kring vaak rechts gevonden, net als tal van maatregelen ter ondersteuning van het traditionele gezin. Vele progressieven zagen het traditionele gezin als een onderdeel van een wijdverbreid onderdrukkingssysteem.

¹⁴ Zoals een niet-Amerikaan tegen een Amerikaan zei: *"You Americans marry the person you love, we love the person we marry"* (Matsumoto, 2000, p.418). Mensen uit individualistische landen, zoals de Verenigde Staten, maar ook Nederland, zijn geneigd liefde als essentieel voor een huwelijk te zien en ook van mening te zijn dat het verdwijnen van die liefde voldoende grond zou zijn om een huwelijk te beëindigen.

¹⁵ De vraag is in hoeverre nieuwe ideeën over seks en huwelijk duurzaam zijn. Er lijkt in sommige opzichten een kentering op te treden. Bijvoorbeeld, in 1965 vond 20 percent (van ondervraagden) dat buitenechtelijke relaties in bepaalde gevallen te rechtvaardigen zijn. In 1975 vond 49 percent dit, maar, en dit is opmerkelijk, in 1995 vond 37 percent dit (Wilterdink en van Heerikhuizen, 2012, p. 234)

Centraal in de erfenis van de jaren zestig stond het idee dat het doorbreken van een taboe op zich al progressief zou zijn. Met het fenomeen van draagmoederschap en het normaliseren van prostitutie en steeds extremer en wijdverbreider consumptie van porno werden taboes doorbroken. Het bijzondere van de hedendaagse westerse samenleving is dat taboes vrijwel onzichtbaar gemaakt zijn. "Moet kunnen" werd een van de centrale leuzen van de generatie van de jaren zestig. Alles omarmen waar 'vrij' en 'open' voor staat. Dit werd overigens niet als bedreigend gezien door marktfundamentalisten. De opstandigheid van de 1968-generatie werd langzaam maar zeker gedomesticeerd en gekanaliseerd.

Hierboven zijn de schaduwzijden van de revolutie van de jaren zestig belicht. Dit wil niet zeggen dat de auteur een terugkeer naar de vermolmde machtsstructuren van de jaren vijftig wenst. De status quo ante is nu niet alleen onwenselijk maar ook onmogelijk. Toegenomen tolerantie voor allerlei minderheden heeft bijgedragen tot een democratisering van maatschappelijke verhoudingen, in de zin van toenemende mondigheid, terwijl tal van onderdrukkende mechanismen zijn weggenomen of verzwakt. Dit neemt niet weg dat we deze verworvenheden van de afgelopen decennia in de context van algemene maatschappelijke veranderingen moeten zien, die zeker niet als eenduidig progressief gekarakteriseerd kunnen worden.

Sinds de jaren negentig is een conservatief tegenoffensief op gang gekomen dat enkele elementen van de verworvenheden van de jaren zestig, zoals homo- en vrouwenemancipatie, omarmt, maar nationale identiteit en tradities in ere wil herstellen. Onaangepaste etnische minderheden en islam moeten het ontgelden. Opmerkelijk is ook dat